

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN

ӘОЖ: 94:323.33:351.858

Құлшарова Х.Қ.*

тарих магистрі, оқытушы, «Мирас» университеті. Шымкент, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Автор - корреспондент: horlankulsharova@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада ХХ ғасырдың басындағы патшалық Ресейдің әміршіл саясатына қарсы Алаш зиялыларының жүргізген саяси және рухани күресі туралы айтылады. Осы тұрғыдан алғанда қазақ зиялыларының ұлттық сананы қалыптастыру жолында атқарған еңбектері әлі күнге дейін өзектілігін жоймаған тақырып болып отыр. Автор мақалада отаршыл өкімет билігінің атынан жазылған ірі көлемді Қарқаралы петициясы туралы, қазақ жұртшылығының рупорына айналған «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының маңыздылығы туралы, сонымен қатар І және ІІ Бүкілқазақтардың съездері мен қарастырылған мәселелеріне тоқталады. Автордың пікірінше, елеулі объективті және субъективті қиындықтарға қарамастан қазақ зиялылары ұлттың болашағы үшін елеулі еңбек етті. Алаш зиялыларының басты идеясы - тәуелсіз мемлекет құру. Тәуелсіз мемлекет болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Осыны түсінген қазақ зиялылары Алашорда үкіметін құрып, қазақ елін Еуропаның өркениетті елдері қатарына алып шығатын бірден бір дұрыс шешім деп қабылдады. Сонымен қоса, қазақ интеллигенциясының оқу, білімге қосқан еңбектері басты назарға алынды.

Кілт сөздер: Алаш, қазақ зиялылары, ұлттық сана, революция, Қарқаралы петициясы, «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы, мемлекеттік дума, Бүкілқазақ съезі, автономия.

Кіріспе. Ұлттық сана өз елінің кешегісін, қазіргісін, болашағын толықтай меңгеріп, тексеруден өткізіп, ұлт тағдырына, халық мәселелеріне мемлекеттік тұрғыдан қарап, байыптау арқылы болатын саналы ойдан туады. Сол ұлттық сананың жасаушы - ұлттық интеллигенция.

ХХ ғасырдың басындағы Қазақ ұлттық интеллигенциясының қызметі қазақ халқының тарихындағы ерекше дәуірді білдіреді. Ұлттық элита алдағы модернизацияны романтикалық қабылдаудан алыс болды және патша үкіметінің отаршылдық саясатымен шиеленіскен оның жағымсыз салдарын мүмкіндігінше жеңілдетуге тырысты. Олар қазақты әлемдік өркениет биігінен көргісі келді, әлемдік өркениет биігінен ұлтының кешегісіне, бүгініне, келешегіне көз жүгіртті, қызмет етті, болжам құрды. Ә.Бөкейхан: «қазақ надан, қазақ көшпелі, қазақ мәдениетсіз, қазақ жоғалып кетеді, бұған жер неге керек» дегендерді «дұшпан» санады. Ұлт көсемінің: «мемлекеті жоқ халық - жетім әрі жетекшіл халық» деген тұжырымы әлемдік ойшылдардың теориялық, идеологиялық мазмұнда айтқандарымен қатар тұруға лайық.

Интеллигенция өкілдері жаңа заманда өсіп-өркендеудің кілті білім мен ғылымда жатқанын қапысыз айыра алды. Осыны байқағандықтан да Алаш көсемі Ә.Бөкейханов

1889 жылы: «Қыр халқы ғылым-білімге көңіл бөлген себепті көп кешікпей-ақ жақсылықты біліп, еңсесін көтеруге аяқ басар, өздерінің сүйектеріне берген ақыл-санасы болғандықтан, сол заманда өмір сүрген балаларымыз бізден ақылды болып, біздің заманымыздағы аталарымыздың істегендерін көріп таңқалар, я болмаса ойламай қатырар», - деп жазуы әсте кездейсоқтық емес [1; 2].

Ең бастысы, оқу-білімді, ұлттық бірегейлікті, белсенді өмір позициясын малтабарлықтан жоғары бағалап, өркениетті көшке ілесудің басты шарты екенін қарапайым жандар да қолдады. Сол заманда Ө.Бірмұхаммедұлы деген азаматтың: «Бисмилла деп бастағанда қолға алатын ең мұқтаж жұмыс - оқу... Оқу-білімнен соңғы біздің халыққа екінші мұқтаж іс - ынтымақ... Сол себепті әр адамға керек бай, керек ғылым, керек білгіш болсын, бес парыздың біріндей міндет: шамасы келгенше ыждаһат етіп, халыққа дәулетімен болсын, білімімен болсын, өмірімен болсын қызмет етіп, пайда келтіріп, халықтың қамын ойлау», - деп жазуы нағыз көрегендік әрі ешқашан өзектілігін жоймайтын сөз. Ол қоғамдық сананың сапалы биік деңгейін айғақтайды [1; 2].

Зерттеу әдістері. Қазақстанның тәуелсіздік алуымен қатар, отандық тарихты зерттеу де жаңа бағытқа бетбұрыс алды. Алаш тарихын зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Соның ішінде М.Қойгелдиев, К.Нұрпейісов, Т.Омарбеков, М.Құл-Мұхаммед, Т.Кәкішев, С.Аққұлыұлы, В.Григорьев, А.Сармұрзиннің және басқа авторлардың еңбектерінде Алаш тарихының елеулі оқиғалары көрініс тапты.

Ү.Субханбердинаның «Алаш», «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері туралы түсіндірме еңбегінің, Ө.Әбдімановтың «Қазақ газеті» кітабының жарық көруі аталған мәселенің деректемелік негізінің қалыптасуына қосқан үлкен жетістік болды.

«Алаш» партиясымен қозғалысының тарихын, оған қазақ ұлттық зиялы қауым өкілдерінің қатысуын талдап түсіндіруде М.Құл-Мұхаммедтің зерттеулері маңызды орын алады.

1929-1931 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыстың мәселелері алғаш рет Т.Омарбековтың «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы» ғылыми еңбегінде жарық көрді.

Д.А.Аманжоловтың «Казахский автономизм и России: История движения Алаш», К.Н.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда», М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» және тағы басқа еңбектерде алаш зиялыларының қоғамдағы рөлі туралы зерттелген.

XX ғасырдың алғашқы жылдарындағы Қазақстанның дамуы, қазақ зиялыларының қоғамдық өмірді, ұлттық сананы қалыптастырудағы еңбектері, Алашорда үкіметінің құрылуы және қазақ даласында орын алған Бүкіл азақтық съездер мен мемлекеттік Дума сияқты саяси оқиғаларға қатысты тақырыптарды зерттеген ғалымдардың, зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптай отырып, талдау жасау кезінде, автор тарихи-салыстырмалық, тарихи объективтілік, жинақтау, жүйелеу, хронологиялық бірізділік және т.б. әдістерді пайдаланды. Мақалада пайдаланылған деректер сыни тұрғыда қарастырылып, сараланды.

Нәтижелері мен оларды талқылау. 1905-1907 жылдардағы бірінші Ресей революциясы қазақтардың ұлттық өміріне елеулі серпін берді. 1905 жылғы 17 қазандағы Николай II манифесті үлкен ықыласпен қарсы алынды. Бұл 1905 жылы 18 ақпанда рескрипт рұқсат еткен өтініштерді талқылау және патшаға жіберу кезінде айтылды. Ұлттық элитаның өкілдері А.Бөкейханов, А.Байтұрсынов 1905 ж. маусымда Қарқаралыдағы жәрмеңкеде қабылданған және Ресей үкіметінің басшысына бағытталған петициялардың бірінің авторлары болды[2; 31].

1905 жылы 25 шілдеде Қоянды жәрмеңкесінде өткен Қарқаралы, Семей және Павлодар уездерінің қазақ халқының уәкілдері ұйымдастырған съезд бірінші орыс революциясы жылдарындағы Қазақстандағы елеулі оқиға болды. Онда патшаға қазақтардың ұлттық сана-сезіміне үндейтін алғашқы саяси құжат - петиция жасалды. Бұл құжатқа 14500 адам қол қойды, петицияны құрастыруға Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсынов белсенді қатысты. Білімді адамдардың бірі

бола отырып, ол патшалықтың қатыгез отарлау саясатының қайда апаратынын түсінді. Оның бастамасымен жәрмеңкеде қазақ зиялылары ӘлиханБөкейханов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақпаев, Мақсұт Бекметевтердің кездесуі өтті. Олар үкіметке Санкт-Петербургке жолданған халықтың атынан өтініш құрастырушылар болды. Қазақ конституциялық-демократиялық партиясының құрылуы туралы 1905 ж. Оралда әр облысөкілдерінің қатысуымен бес облыстың съезі өтті. Съезд жұмысына ағартушы зиялы қайраткерлер: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Г.Тукай, А.Бірімжанов, Б.Қаратаев, Ш.Көшеғұлов, М.Тухватуллин, Г.Құлахметов, М.Тынышпаев және басқалар қатысты. Партия бағдарламасы 1905 жылдың 25 желтоқсанында Оралда басылып шығатын «Пікір» газетінде жарияланды, 1905-1907 жылдары К.Тухватуллиннің басшылығымен басылып, партияның баспа органына айналды [3; 55].

Қазақ зиялыларының күрт саясиландырылуына Мемлекеттік Думаға сайлау ықпал етті, онда қазақ халқының өкілдері де болуы мүмкін еді. Олар Бүкілресейлік саясаттың тәжірибесін ресейлік оппозициялық партиялардың қызметіне қатысу арқылы алды. Ә.Бөкейханов конституциялық-демократиялық партия ОК құрамына кірді, ал Б. Қаратаев оның Орал қырғыз тобын басқарды. Халықтық өкілдік және жалпыға бірдей сайлау құқығы идеялары қазақ қоғамында кеңінен таралды. А.Байтұрсынов пікірі бойынша, қазақтар Мемлекеттік Думаның құрамына бірінші және екінші шақырылымдарды халықтың лайықты өкілдерін таңдап, оның мүдделерін қорғауға қабілетті саяси кемелдігін көрсетті [4; 276].

1905 жылы қаңтарда Петергоф жиынының кезекті отырысында Ресейдің Ішкі істер министрі Булыгин «кезбе шетелдіктер» мен «көшпелілердің» өзара сайлау құқықтарын қалдыруды ұсына отырып, қазіргі уақытта «кейбір көшпелі келімсектердің отырықшылыққа айналғанын» түсіндіріп өтті. Мемлекеттік Думаға сайлауға қатысу құқығынан тек «тұрақты отырықшылығы жоқ адамдарды, яғни Қиыр Солтүстік халықтарын» алып тастау керек болды. [5; 67]. Елдегі орын алған революциялық көңіл-күйдің көтерілуі жағдайына сәйкес Николай II бұл ұсынысты жоққа шығара алмады.

Мемлекеттік Думаға сайлау жөніндегі ереженің соңғы басылымында былай деп жазылған: «Польша Корольдігінің губернияларынан, Орал мен Торғай облыстарынан және губерниялар мен облыстардан: Сібір, Дала және Түркістан губернаторлықтарының генералдары мен Кавказ губернаторлығынан Мемлекеттік Думаға сайлау, сондай-ақ көшпелі келімсектерден сайлау арнайы ережелер негізінде жүргізіледі» [6; 79].

Қазақстанда I Мемлекеттік Думаға сайлау 1906 жылдың көктемінде басталды. Компанияның ең белсенді күндері сәуір-маусым айларында болды. Дала өлкесінде жарияланған әскери жағдай сайлауды және оған қалың бұқараның қатысуын қиындатты. Алайда сайлау өтті. Мемлекеттік Думаның жұмысына қатысуға Торғай облысынан - А.К.Бірімжанов, Уфа облысынан - С.С.Жантөреев, Орал облысынан -А.К.Кальменов, Астраханнан - Д.С.Ноян - Дундутов, Ақмола облысынан -Ш.Қосшағұлов және Семейден - Ә.Н.Бөкейханов құқықты алды [7; 115]. Алайда I Мемлекеттік Дума ұзаққа созылмады: өзгерістерден қорыққан патша үкіметі оны 1906 жылы 8 маусымда таратып жіберді.

Өз жұмысын 1907 жылы 20 ақпанда бастаған II думаға Алаштан: А.К.Бірімжанов (Торғай облысы), Б.Қаратаев (Орал облысы), Б.Құлманов (Астрахан облысы), М.Тынышпаев (Жетісу облысы) сайланды. Сонымен қатар, Ақмола облысының тұрғындарынан - Ш.Қосшағұлов, Семей -Т.Нұрекенұлы, Сырдария -Т.Аллабергенов [8; 110].

Депутаттар 73 күн ғана жұмыс істеді, тек 39 отырыс өткізіп үлгерді, бірақ осы уақыт ішінде қазақ халқының қажеттіліктері мен ұмтылыстары қалың жұртшылықтың игілігіне айналды. Бірінші кезекте депутаттар Ахмет Бірімжанов пен Алпысбай Қалменов аграрлық мәселені көтерді, көшіп-қонушылардың пайдасына жер бөлудің қазақ халқына зиян келтіретін заң бұзушылықтары туралы жоғары органдарға өтініш білдірді. Бұл даладағы мал шаруашылығының құлдырауына алып келді. Қазақтар тарапынан сайланған депутаттар Т.Нұрекенұлы, Ш.Қосшығұлов, Б.Құлманов, Т.Аллабергенов, Б.Қаратаев,

А.Бірімжанов мұсылман фракциясының жұмысына белсене ат салысты, М.Тынышпаев кадет фракциясы жағында болды. Сонымен қатар, қазақ депутаттары Дума жанынан құрылған комиссияларға да кірді. Ә.Бірімжанов әскери-далалық соттарды тарату жөніндегі заң жобасын әзірлеу туралы комиссияның құрамына, Қаратаев -арыздарды, хаттарды, өтініштерді, бостандық мәселелерін қарау туралы комиссияның құрамына кірді. Ар-ұждан және аграрлық комиссия құрамына Мұхамеджан Тынышпаев енді [9; 16].

Өздеріңіз білетіндей, 1907 жылы 3 маусымда II Мемлекеттік Дума да таратылды. Үшінші маусым жарлығы бойынша III және IV Мемлекеттік Думаларға қазақ халқынан депутаттар сайланбады. Бұл туралы Ә.Н.Бөкейханов былай деп жазады: «Қазақ халқы қараңғы және депутаттар оған Думада пайдасыз деп тапты. Үкімет Мемлекеттік Думада оның жерлерін мәжбүрлеп алып тастаған осы халық өкілдерінің болуын артық деп тапты» [10; 122]. Бірақ осы кезеңде Алаш қатысушыларының күш-жігері көшпелі шаруашылық жүргізудің ерекшелігін ескере отырып, қауымдық-аулалық иелікті тануға негізделген Дала өлкесіндегі аграрлық проблема бойынша жаңа сауалдар мен заң жобаларын дайындау үшін парламент мүшелері -кадеттермен, еңбекшілермен, мұсылмандармен байланысты нығайтуға бағытталады. Алайда 1908 жылы 14, 21 маусымда Думаның 60, одан кейін 55 мүшесінің бастамалары қабылданбады [11; 22]. Нәтижесінде Думадағы қазақтардың ісі өзге халықтар сайлайтын депутаттардың қолында қалды.

I-II Думаға сайланған «Алаш» зиялыларының стратегиялық басты мақсаты - тарих қойнауында қалған Қазақ хандығының территориясында жергілікті инфрақұрылымы дамыған заманауи, тәуелсіз Қазақ мемлекетін құру болды.

1910-1914 жылдардағы реакция жылдарында ұлттық интеллигенцияның өзекті мәселелерінің бірі қазақ тілінде газет шығару болды. «Әзірге қырғыз тілінде бірде-бір газет жоқ, сол сияқты қырғыздарда әлі күнге дейін өздерінің баспаханалары жоқ. Қазақ даласында бостандықтың бақытты күндерінде бір ой пайда болды, бірақ жүзеге аспады», - деп жазады Ә.Бөкейханов. Баспасөздің мәдениет пен қоғамдық сананы қалыптастырудағы баға жетпес рөлін сезіне отырып, қазақ зиялыларының өкілдері қазақтың саяси баспасөзін ұйымдастыруға үлкен күш жұмсады. 1911 ж. Троицкіде Қазақ білім беру және кәсіпкерлік орталықтарының бірінде алғашқы «қырғыз» журналы «Айқап» шыға бастады. Журналдың редакторы әрі идеялық шабытшысы қазақтың көрнекті ақыны және қоғам қайраткері Мұхамеджан Сералин болды.

1913 жылы ақын және публицист, әдеби тілді қалыптастырушы, қоғам қайраткері А.Байтұрсынов, ақын және қазақ мектептеріне арналған оқулықтардың авторы М.Дулатов құрған алғашқы «Қазақ» ұлттық газеті этникалық сана - сезімді қалыптастырудың және қазақ зиялыларының мәдени-ағартушылық және саяси акцияларын кеңейтудің маңызды факторы болды. «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы қазақ жұртшылығының рупорына айналды және қазақ халқының сана-сезімін қалыптастыруда үстем орынға ие болды. Мерзімді баспасөз бұқараны біртіндеп мәдени және саяси ағартуда, әдеби тілді безендіруде, панисламизмге қарсы күресте, ұлттық қозғалыстың жалпы демократиялық платформасын талқылау мен дамытуда маңызды рөл атқарды [12; 39].

Қазақ зиялыларының белсенді қоғамдық-саяси қызметіндегі жаңа кезең Бірінші дүниежүзілік соғыс оқиғаларының басталуымен байланысты. 1916 жылғы көтерілістің тарихы мен маңызы кеңес және посткеңестік әдебиетте бірнеше рет қарастырылды. Ол, сөзсіз, әлеуметтік контекстке және қазақ қоғамының этнодентификациясының трансформациясына айтарлықтай әсер етті. 20-ғасырдың басындағы аймақты біртіндеп аграрлық отарлау кезінде дәстүрлі мәдениеттегі билікке, шаруашылық, мәдени қатар өмір сүрудің және өзара баюдың табиғи тетіктеріне деген құрмет өз орнын өзімшіл, біліксіз, жемқор шенеуніктерге деген жеккөрушілікпен алмастырылды. Пайда болған Алаш қозғалысы мүшелерінің айрықша еңбегі тікелей көтерілістің ірі ошақтарында да, тыл жұмыстарына шақырылған азаматтарды орналастыру аумақтарында да қазақ халқын әлеуметтік қорғау және оңалту жөніндегі дәйекті де тынымсыз еңбекте жатыр. Ұлттық қозғалыс үшін 1916 жыл бұқараға әсер ету тәсілдерін одан әрі топтастырудың, іздеу мен

сынаудың және елдің әртүрлі қоғамдық - саяси және мемлекеттік құрылымдарымен өзара іс - қимылдың маңызды кезеңі болды.

1917 жылдың шілде-тамызында Бүкілқазақтық I съезд шақырылып, «Алаш» партиясы тарих сахнасына шықты. «Алаш» партиясының ұлттық ұстанымы төмендегідей бес бөлікке бөліп қарастырылды:

1. Жер, жер және жер. Себебі жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың пікірі бойынша: «Қазақтың ежелден пайдаланып келе жатырған жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді».

Яғни, жер - Отан, ал Отанды сатуға да, жекеменшікке айналдыруға да болмайды. Сол жер үшін әр қазақ азаматының намысы жыртылып, ол жерге әр қазақтың тері мен қаны төгілген, - деген ойға негізделеді.

2. Жердің үстіндегі, астындағы, аспанындағы барлық байлық қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Әлихан Бөкейхановтың пікірінше: «Оның әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалуы керек» болатын. Яғни, бұл тұжырым - өз жерінің игілігін ең алдымен өз елі қажеттілігіне айналдырсын, одан қалса ғана өзгегебұйырсын деген пікірді білдіреді.

3. Ә.Бөкейхановтың тұжырымы бойынша, «қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни, толыққанды экономикалық тәуелсіздік пен бірлікке қол жеткізуге ұмтылуы қажет.

4. Қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін үстемдігі болуы қажет, яғни, Х.Досмұхамедовтің ұйғарымын атоқталсақ, «ұлттық мәдениет үстемдігі сақталуы» керек болған.

5. Бесінші тұжырым, негізгі мақсат: тәуелсіз ғылымға, ұлттық салт-дәстүргенегізделген заңға сүйеніп, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру болатын [13; 7].

Алаш идеясы қанат жайған күннен бастап Қазақ автономиясын құру, оны құру арқылы қазақты еркіндікке, тәуелсіздікке апару сияқты үлкен мәселе өзекті бола түсті. Алашорданың түпкі мақсаты - тәуелсіздік, бергі мақсаты - автономия еді. Ә.Бөкейхановтың, М.Тынышпаевтың, Халел және Жаһанша Досмұхамедовтердің сол кездегі автономия туралы ұсыныстары бір мақсатта тоғысты. Олар ұстанған жапондық даму жолының басты жетістігі – тәуелсіздік еді. Осы жол олардың мәңгілік мақсаты еді. Бұл идея қазіргі таңда да өзектілігін жоймаған өте маңызды идея. Ел болашағын қазақ зиялыларының бірі Жапония, енді бірі Швеция бағытында көргісі келгендігі - олардың ізгі ниеті еді. Бұл жай ғана арман емес, бодандық шегінде жойылып кетуге деген қарсылық.

Кез келген мемлекеттік құрылым саяси партиялардың белсенді қызметінсіз өмір сүре алмайды. Сол себепті, Алаш жетекшілері алға қойған нақты міндеттерді жүзеге асыру үшін I Бүкілқазақтық съезде тұңғыш ұлттық-демократиялық саяси партиясын құрды. Рас, партия аз уақыт өмір сүрді, бірақ қазақтың арғы-бергі төл тарихында терең із қалдырған Алаш сияқты саяси партия болған емес. Оның авторлары партия бағдарламасында дүниежүзілік дамыған елдердің тәжірибелерін пайдалана отырып, қазақ халқын дербес даму мен прогресс жолына бағыттайтын мемлекеттік-құқықтық идеяларды ұсына білді [14; 7].

1917 жылы ескіше есеппен 25 қазанда Ресейдің қол астындағы көптеген ұлттардың тағдырын шешкен Петроградта төңкеріс болды. Осы жылы ақпанда II Николай тақтан құлап, биліктен кеткенде, бұл империяның зиялылары жаңа мемлекетті қалай аяқтан тұрғызамыз деп ізденгені мәлім. Елді тұралатып жатырған бірінші дүниежүзілік соғыс, Қос үкімет пен Уақытша үкіметтің қалт-құлт қадамдары Ресейді қазан төңкерісіне алып келді. Сол кез сарапшыларының ешқайсысы болжап білмеген большевизм осылай басталды. Ә.Бөкейхан Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссары ретінде 1917 жылы 1 желтоқсанда халыққа арнап былай деп жазды: «Ел басшыларының жауапсыздығын біз Николай тұсында көріп едік. Большевиктер төрағасы Ульянов Ленин сол Николай секілді

жеке-дара билеп-төстейді. Николай секілді халықты тілсіз хайуанға балайды. Болшевиктер Петроград пен Мәскеу думасын қуып таратты. Ал, оларды халық сайлаған болатын. Демократия - шетел тілінің сөзі, ол халық билігі деген мағына береді. Большевиктер халық билігін «буржуазия сарқыншағы» деп есептейді. Олар газеттерді жапты, жиын-мәжілістерді қуып таратты». «Қазак», т.б. ұлт газеттері сол жылы қыркүйек-қазан айларындағы басылымдарында «большевизм құбылысына» елеусіз қараса, енді ол «жер астынан шыққан жікке» ұқсады [12; 50].

Алаштың мәңгі өлмес тамаша идеяларының ішіндегі ең негізгісі - егеменді, «іргесі бөлек» тәуелсіз, ұлттық дербес мемлекет құру болатын. Мұндай идея 1917 жылдың 5-13 желтоқсаны аралығында Орынборда өткен Бүкілқазақтардың екінші съезінде жүзеге асырылды. Алашорда үкіметін басқару үшін 25 кісіден тұратын Уақытша ұлт кеңесі құрылды. Ә.Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары мұны ұлттық мүддені қорғайтын, қазақ елін Еуропаның өркениетті елдері қатарына алып шығатын бірден бір дұрыс шешім деп қабылдады.

«Желтоқсанның 12-ші жұлдызында, сағат 3-тер шамасында дүниеге Алаш автономиясы келіп, ат қойылып, азан шақырылды, - деп жазады сол уақытта Әлімхан Ермеков «Сарыарқа» газетінде. - Алты Алаштың баласының басына ақ орда тігіліп, Алаш туы көкке көтерілді. Қырғыз бен қазақ жұрты өз алдына ел болды. Отансыз жұрт отанды болды». Қазіргі күнтізбемен есептегенде бұл - 25 желтоқсан. Бұл күн - қазақ тарихында алтын әріппен таңбалануы қажет» [15; 7].

Большевиктер қазақ халқын адастырды, қиянат жасады. Алаш қозғалысы 1917 жылдың қарсаңында ешқандай буржуазиялық емес, ұлт-азаматтық ұстанымды қабылдады. Большевизм келіп араласып, қазақ қоғамын кедей, бай деп тапқа бөлінуге шақырды. 1928-29 жылы тергеушілерге берген жауабында Халел Ғаббасов: «Біз үшін қазақ халқы бүтін болуы керек. Ол ешқандай тапаралық арсыздықты, бөлінуді көрген жоқ. Мақсатымыз - белгілі бір тапты азат ету емес, бүкіл ұлтты азат ету» деген болатын. Осы жауапты Елдос Омаров та қайталайды [16; 16].

Кез келген ұлт өзінің бірегейлігін сақтамаса, оның болашағы болмайды, жойылады. Бірегейліктің қорғаны - мемлекеттілік. Бірегейлігін сақтау арқылы ұлттар өзін-өзі сақтайды. Сонымен қоса, өз аумағын, мәдениетін, тілін сақтайды. Бірегейлік - тылсым күш. Сондықтан отарлаушы мемлекет ең алдымен, халықтың бірегейлігін ыдыратуға, әлсіретуге тырысады. Біз осы жағдайды XVIII-XIX-XX ғасырларда басымыздан кештік. Біздің бірегейлігіміз үлкен дағдарысқа ұшырады. Бұл - ресейлік отарлау саясатының нәтижесі. Отарлық тәуелсіздік жағдайында өмір сүрген халық жалтақ, қорқақ болады. Біз сол мінезді бойымызға сіңіріп қойдық. Тәуелсіздікті алсақ та сол инерциямен келе жатырмыз. Алаш - бірегейлікті нығайтудың бірден бір негізгі құралы.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында біраз көкейтесті дүниелерді алға тартып, «Туған жер» бағдарламасын ұсынды. Бұл бағдарламалық мақала Алаштық ұстанымға негізделсе, Алаштық ұстаныммен өзінің сабақтастығын үзбесе, соны қалпына келтірсе ғана сәтті әрі қарқынды жүреді. Себебі, Алаштық идея - халықтың идеясы, ұлт идеясы.

70 жыл Кеңес үкіметі идеологиясында болсақ та, Алаш идеясы бәрібір өлген жоқ. Өйткені халық, ұлт өлген жоқ. Оның болашаққа деген ынтасы өлген жоқ. Сондықтан халықтың Алаш идеясыме қауышу процесі қайта басталып кетті. Ұлттық рухани әлемді қайта жаңғырту үшін, өз табиғи арнасына қайта салу үшін Алаштық идеяны пайдалану қажет. Міржақып Дулатовтың «Егер керегіңе жарап жатсам, мені пайдалан» деген сөзі бар. Алаштық идеяда өскелең ұрпақтың болашағына жарайтын ұстанымдар өте көп. Соны біз игеріп, түсінсек жақсы. Біз Алашты жоқтау кезеңінен әлдеқашан өтіп кеттік. Қазіргі міндетіміз - қазақ қоғамын жаңа сатыға шығару бағытында алаштық идеяны пайдалануымыз керек. Біз қиын заманда өмір сүріп жатырмыз. Болашақ бұдан да қиын болмасына кім кепіл?! Жер байлықтарына талас басталып кетті. Жеріміз үлкен, әлемде 9-орын алады деп айтамыз. Ендеше, оған көз тіккен алыс пен жақын көп. Сондай жағдайда

ұлттық санамызды сергек ұстамасақ, болашақта ұтылып қалуымыз мүмкін. А.Байтұрсынов «Бізге қазір білім алуға мүмкіндік бар. Осы мүмкіндікті жаңа техниканы, технологияны, жаңа идеялар мен ұстанымдарды игеруге жұмсауымыз керек. Жеріміздің байлығын өзіміз игеруіміз қажет. Өйтпеген жағдайда бұл байлық рәсуа болады» деген болатын. Басқа Алаш зиялылары да осы пікірде болған. Сондықтан Елбасы айтқандай, әлемдік тайталасқа түсеміз десек, Алаш айтқан ұстанымда болуымыз керек. Алаш идеясының өзекті жібi - мемлекеттілігі. Әлихан Бөкейхановтың «Мемлекеттілігі жоқ ел - жетім ел» деген сөзі бар. Расында, ондай ел жалтақ, табиғи мінезінен, қасиеттерінен айырылады [17; 5].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, сталиндік социалистік билік қазақты ұлт ретінде мүлдем жойып жіберуге, ұлттық сананы құртуға, тарихи жадысын өшіруге ұмтылды. Алаш арыстарының позициясы осыған қарама-қарсы ұстаным болды. Алаш қайраткерлері осы тұста қылышынан қан тамып тұрған патшалық жүйеге қарсы тұруын, одан кейінгі атеистік, большевиктік билікке қарсылық танытуын жанып жатқан отқа түсумен тең екенін сезді және анық білді. Алаштықтардың осы ұстанымы кейін тоталитаризм нығайған тұста олардың өмірлеріне қауіп төніп, трагедиямен аяқталды. Бірақ, алаштықтар алған бағыттарынан таймай, тарихта өшпес із қалдырып, сөз бен істің бірлігін дәлелдеп кетті. XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының басты ерекшелігі - олар ұлттық мүддеге адалдық пен адамгершілік сынағына төтеп бере алды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбжанов Х. Алаш және әлем // Алматы Ақшамы, 2017, 17 қазан, 2 б.
2. Сейпиева К.Р. Формы участия казахской интеллигенции в национально-освободительном движении начала XX века / Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Чебоксары: 2017, С. 31.
3. Удербаяева С.К. Революция 1905-1907 гг. И демократическое движение казахской интеллигенции // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. 2013, №2, С. 55.
4. Ямаева Л.А. Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 гг.: Сборник документов и материалов / Л.А. Ямаева. Уфа: 1998, С. 276-313.
5. Малтусынов С.Н. Выборы в Государственную думу России в степных областях и Туркестане (социокультурный аспект) // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2006, №2 (41), С.66-70.
6. Кожаметов Г.З. Представительство и участие народов Туркестана и Казахстана в Государственной думе // Известия АН КазССР. Серия общественных наук, 1990, №2, С.78-84.
7. Усеинова Г.Р. А.Н. Букейханов и Государственная Дума // Вестник КазНУ. Серия юридическая, 2005, №1(33), С.114-116.
8. Озганбай О. Государственная Дума России и Казахстан (1905-1917 гг.). Алматы: 2000.
9. Кенжебаев Н.Т., Бисенбаев А.К., Асанова С.А. Казахский народ в начале XX века: трагический опыт модернизации // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение (Сборник статей). Алматы: 1993.
10. Букейханов А. Киргизы / А. Букейханов // ӘлиханБөкейхан: Тандамалы / Избранное. Собрание сочинений. Алматы: 2002.
11. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия: История движения Алаш. М.: 1994.
12. Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы / Д. Қамзабекұлы. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2017, 408 бет.
13. Жұртбай Т. Алаш идеясы // Қазақ әдебиеті, 2016, 4 наурыз, 6 б.
14. Бәкір Ә. Алаш мұрасы және мемлекеттілік идеясы. // Айқын апта, 2017, №159, 21 қазан, 7 б.

15. Бектас Г. Алаш әлі зерттеліп біткен жоқ // Айқын, 2017, 25 сәуір, 7б.
16. Берлібаев Е. Алаштықтардың ұлттық идеясы: [Алашорда үкіметінің құрылғанына – 100 жыл] // Қазақ тарихы, 2017, №6, 16 б.
17. Бектас Г. Алаш ұстанымы - ұлттық жаңғыру ұстыны // Айқын, 2017, 22 қыркүйек, 5 б.

Аннотация: В этой статье раскрывается история политической и духовной борьбы Алашской интеллигенции против правящей политики царской России в начале XX века. С этой точки зрения публикации представителей казахской интеллигенции по формированию национального сознания до сих пор остаются не изученными. В статье автор отмечает о важности периодических изданий газеты «Казах» и журнала «Айкап», ставших рупорами казахской общественности, а также о работе I и II Всеказахских съездов, и в том числе об истории Каркаралинской петиции. По мнению автора статьи, несмотря на серьезные объективные и субъективные трудности, казахская интеллигенция внесла значительный вклад во благо процветания нации. Главная идея Алашской интеллигенции - создание независимого государства. Быть независимым государством не ограничивается его провозглашением или созданием фундамента государства. Понимая это, казахская интеллигенция приняла единственно верное решение-создать правительство Алашорды и вывести Казахстан в число цивилизованных стран Европы. Кроме того, были приняты во внимание заслуги казахской интеллигенции в модернизации системы образования и науки.

Ключевые слова: Алаш, казахская интеллигенция, национальное сознание, революция, Каркаралинская петиция, газета «Казах», журнал «Айкап», Государственная дума, Всеказахский съезд, автономия.

Abstract: This article tells about the political and spiritual struggle of the Alash intelligentsia against the ruling policy of tsarist Russia at the beginning of the XX century. From this point of view, the works of the Kazakh intelligentsia on the formation of national consciousness still remain relevant. In the article, the author tells about the large-scale Karkarala petition written on behalf of the colonial government, about the importance of the newspaper «Kazakh» and the magazine «Aikap», which became the mouthpiece of the Kazakh public, as well as about the work of the I and II All-Kazakh Congresses and the issues considered. According to the author, despite serious objective and subjective difficulties, the Kazakh intelligentsia has done considerable work for the future of the nation. The main idea of the Alash intelligentsia is the creation of an independent state. Being an independent state is not limited to its proclamation or the creation of the foundation of the state. Realizing this, the Kazakh intelligentsia made the only right decision -to create the government of Alashorda and bring the Kazakh country among the civilized countries of Europe. In addition, the merits of the Kazakh intelligentsia in studies and education were taken into account.

Key words: Alash, Kazakh intelligentsia, national consciousness, revolution, Karkarala petition, Kazakh newspaper, Aikap magazine, State Duma, All-Kazakh Congress, autonomy.